

სისასტიკე და შემწყნარებლობა ქართული კინოს „ახალი ტალღის“ ობიექტივში

ლელა ოჩიაური

საკვანძო სიტყვები: ძალადობა, თავის უფლება, არჩევანი, პიროვნება, სამოგადოება, წინააღმდეგობა

დღილი არაა არსებობა სამოგადოებაში, რომელიც „თავისას მოითხოვს“, რომელსაც არ უყვარს „განსხვავებულები“, არ უყვარს ადამიანები, „სხვასავით“ რომ არ იქცევიან, არ ფიქრობენ, არ საუბრობენ, არ გამოიყურებიან. საყურეს ატარებენ, „დახეულ“ ჯინსებში, მოკლე კაბებსა თუ ჩოხაში იმოსებიან. ყოველთვის და ბევრი ხიფათითა სამოგადოებაში, რომელსაც არ ესმის, არ უნდა, რომ „დაინახოს“ და მიიღოს რეალობა, რომელშიც ჩვეული „წესრიგი“ არაა და ვიღაც კი ჩარჩოების „რღვევას“ ცდილობს. სწორედ სამოგადოება ქმნის „დაკანონებულ“ პირობებს და გაიძულებს, იცხოვრო ისე, როგორც „უნდა იცხოვრო“. შენ კი „ასე“ ცხოვრება არ შეგიძლია.

არასდროსაა „მშვიდობა“ და სიმშვიდე სამოგადოებაში, რომელიც შეუწყნარებელია. და არა იმიტომ, რომ არ შეუძლია შემნდობი და თანამდგომი იყოს, არამედ იმიტომ, რომ სხვაგვარად ვერ წარმოუდგენია. სხვაგვარად არ იცის. ასეთი გზა გაიარა, ასე ასწავლეს, ასე გაზარდეს, ასეთ ხაფანგში მოაქციეს. ასეთი „ცოდნის“ მსხვერპლია და თვითონაც მსხვერპლს ითხოვს. ასეთია წესი და ტრადიცია. დღევანდელი რეალობა, სამუშაო, გვარწმუნებს, რომ ძალადობა ნებისმიერი ასაკის ადამიანების „ჩვეულ“ თვისებად და „დასაშვებ“ ქმედებად ჩამოყალიბდა. თითქმის არ არსებობს შვება, რადგან უახლესმა ისტორიამ და აწმყომ ყველაფერს კვალი დაამჩნია. ერის ფსიქოკულტურული ტრადიცია არა და არ მიდის ფინალისკენ, არ სრულდება.

აქედან გამომდინარე, XXI საუკუნეშიც, ახალგაზრდა თუ „შუა“ თაობის ქართველი რეჟისორები, დამოუკიდებლად და მთლიანობაში, სწორედ ასეთი სამოგადოების არსებობაზე, მის მთავარ სამიზნესა და მსხვერპლზე ამახვილებენ ყურადღებას, დესტრუქციული ძალების მოქმედებაზე, რომლებსაც ოპონენტები, ფაქტობრივად, არ ჰყავთ, არ „იძებნებიან“. და,

რადგან ასეა, წინააღმდეგობის ძალას ახალი თაობის წარმომადგენლებში ეძებენ და ახალგაზრდებს ანიჭებენ.

სამოგადოება, როგორც ყოველთვის და ყველგან, ორადაა გაყოფილი - მოძალადეებად და მსხვერპლად. ცოტას შეუძლია ასეთი გადანაწილებიდან თავის დახსნა. „ახალი ტალღის“ რეჟისორების მხერა ამ ორ პოლუსს შორის ნაწილდება.

ლევან აკინის „და ჩვენ ვიცეკვეთ“ (2019), ლაშა ცქვიტინიძის „მე ვარ ბესო“ (2014), ლევან კოლუაშვილის „შემთხვევითი პაემნები“ (2013), ნანა ექვთიმშვილისა და სიმონ გროსის „გრძელი ნათელი დღეები“ (2013), თეონა მღვდელაძე-გრენადესა და ტიერი გრენადეს „ძმა“ (2014), ლევან თუთბერიძის „გასეირნება ყარაბაღში“ (2006) და „მოირა“ (2015), ვანო ბურდულის „კონფლიქტის ზონა“ (2009), ზაზა ურუშაძის „ბოლო გასეირნება“ (2012), გიგა ლიკლიკაძის „ლორი“ (2019), უტა ბერიას „უარყოფითი რიცხვები“ (2019) - ზემოხსენებულ, მსგავს, განსხვავებულ თუ არატიპურ პრობლემებსა თუ თემატიკაზე გადაღებული ფილმები, არა მხოლოდ დღევანდელი რეალური ვითარებას წარმოადგენენ, არამედ, თანამედროვე ქართული კინოს ტენდენციებსა და მიმართულებებსაც ავლენენ.

მათი ფილმების უდიდესი ნაწილი დროსა და სივრცეში „დაკარგული“ ბავშვებისა და ახალგაზრდების „უადგილობისა“ და ერთფეროვანი ყოველდღიურობის, სოციალური, მენტალური თუ კომუნიკაბელობის პრობლემების მრავალწახნაგა სპექტრს ქმნის. პარალელურად, საერთო ჯამში, დაუნდობელი და იშვიათად, თანამდგომი სამოგადოების „შინაგანი“ პორტრეტი იხატება, მოქცეული დღევანდელი საქართველოს პანორამაში.

ამ სამოგადოების დიდი ნაწილი გადარჩენისთვის იბრძვის - ნებისმიერი გზით. ბავშვები, მოზარდები, ახალგაზრდები მათი მაგალითით „სარგებლობენ“,

იმით, რასაც ხედავენ და ესმით და ეს მშობლების - უფროსების კიდევ ერთი და მთავარი დანაშაულია. როგორც მათი მშობლების მშობლების დანაშაული თუ შეცდომები, როდესაც მათი შვილები, და ახლა უკვე, მშობლები ახალგაზრდები იყვნენ.

და ამ პირობებში, ამგვარი მოცემულობების ფონზე, რეჟისორები ახალგაზრდების არჩევანის მნიშვნელობაზე ამახვილებენ ყურადღებას. იმ წინაპირობებსა და კონკრეტული მოვლენების საზღვრებში მოქცეული ადამიანების ამბებს აღწერენ, რომლებმაც პირადი გადაწყვეტილებით, წინააღმდეგობით, ქცევით, გეზის არჩევით, საკუთარი და შესაძლოა, ქვეყნის აწმყო და მომავალიც უნდა განსაზღვრონ, რამე შეცვალონ, გამოასწორონ, უკეთესი სისტემა შექმნან. ან, წინააღმდეგ შემთხვევაში, თვითონვე გაანადგურონ.

„ქართული ახალი ტალღის“ წარმომადგენლებს აინტერესებთ არა იმდენად, რაც ყოფაში, ვთქვათ, პრობლემების (სოციალური საკითხები, „კლასობრივი“ დისკრიმინაცია, ომები და მათი შედეგები, ნარკომანია და სხვა - ესაა ძირითადი თემები, რომლების გარშემოც ტრიალებს XXI საუკუნის ქართული კინემატოგრაფი) აქტუალობის მხრივ ხდება, არამედ ამგვარი რეალობის ჩვენებით, იმის გაანალიზებას ცდილობენ, რაც „ფასადს“ მიღმაა, რაც ხან ჩანს და ხან არ ჩანს, რასაც ხან ვხედავთ ან ვერ/არ ვხედავთ და რასაც არაერთი მიზეზი, საფუძველი და შედეგი აქვს. ამ ფილმებიდან რამდენიმეს - ახალი გეზის მაჩვენებელს გამოვყოფ და კონტურებს მოვხაზავ.

ლევან კოლუაშვილი „შემთხვევით პაემნებში“, „ქუჩის დღეების“ (2010) შემდეგ, კვლავ საზოგადოების მეტაფორულ სახეს ქმნის, ყოველგვარი პათეტიკისა და მძაფრი გამომსახველობითი ხერხებისა თუ ამბის დრამატიზების გარეშე.

ფილმის მთავარი გმირი, 40 წლის კაცია. სიუჟეტი მისი, მისი მეგობრების, მშობლების, სხვადასხვა ტიპის „შემთხვევითი“ შემხვედრებისა და თითოეულის პატარ-პატარა, ურთიერთგადამკვეთი შემთხვევითობების ჯაჭვზეა აგებული, არც პირქუში და არც ტრაგიკული, არც „მძაფრსიუჟეტოანი“ და არც ექსტრემალური თავგადასავლებისგან. რეჟისორი იუმორით, მსუბუქად და ლაღად ყვება ამბავს.

„შემთხვევითი პაემნები“ იგავია თანამედროვე საზოგადოების შესახებ, რომელსაც უკვე აღარ სურს, თუ აღარ შეუძლია (XX საუკუნის 60-80-იანი წლების

კინოგმირებისგან განსხვავებით) წინ წასვლა, რაღაცის შეცვლა ან მიღწევა. შეიძლება ამიტომაც უფრო დრამატულად და შემაშფოთებელად აღიქმება ეს ამბავი. სწორედ ეს ბარიერებია გადასალახი და საკუთარი თავის პოვნაა აუცილებელი, მათთვის, ვისაც ახალი რეალობა უნდა რომ შექმნას.

მსგავს თემებზე, ოღონდ, საპირისპირო მიდგომითა და სტილისტიკაში გადაწყვეტილი და უფრო ტრაგიკულია ამბავი ნანა ექვთიმიშვილისა და სიმონ გროსის ფილმში „გრძელი, ნათელი დღეები“.

რაც ქვეყანაში ხდება, თითოეული მოქალაქის ცხოვრებას მართავს, თითოეული ოჯახის მდგომარეობაზე - სულიერსა თუ ფიზიკურზე - აისახება (როგორც სინამდვილეში). ადამიანები კარგავენ სახეს, ინერტულები არიან ყველასა და ყველაფრის მიმართ. თავიანთ პატარა „სამეფოებში“ სუსტზე ძალადობენ, ძლიერს კი ქედს უხრიან. ძალა იარაღსა და ფიზიკურ უპირატესობაში გამოიხატება. შემდეგ მკვლელობა ხდება - გულგრილი და შეშინებული გამვლელების წინ და ყველაფერი საბოლოოდ იცვლება...

მოქმედების დრო XX საუკუნის 90-იანი წლების დასაწყისია. თბილისის ძველი უბანი, რომელიც თითქოს ჩაკეტილი და მოწყვეტილია გარე სამყაროს. მთავარი გმირები 14 წლის გოგონები არიან (რთული ოჯახური ურთიერთობების გარემოცვაში). მათ ცხოვრების შეცნობა, ადამიანებსა და ურთიერთობებში გარკვევა, აღმოჩენები და არჩევანის გაკეთება, რთულსა და ექსტრემალურ ვითარებაში, დამოუკიდებლად უწევთ. რამდენადაც პირქუში და მძიმეა ფილმის გმირებისთვის ცხოვრება (ლევან კოლუაშვილის გმირებთან შედარებით), იმდენად დიდია იმედი, რომ ამ თაობას ძალა შესწევს, აღარ შეეგუოს ძალადობას და „მამების“ გზიდან გადაუხვიოს, არ დაემორჩილოს მათ „ტრადიციებს“ და გამოსავალი თვითონ იპოვნოს. მთავარია, რომ ისინი აკეთებენ არჩევანს. მათი თაობა აკეთებს არჩევანს და სხვასაც ამ გზით ცხოვრებისკენ, ამ მიმართულებით სვლისკენ „მოუწოდებს“.

მკვლელობა ხდება და ძალადობის ანალოგიურ სურათს ვხვდებით ლაშა ცქვიტინიძის სადებიუტო ფილმშიც „მე ვარ ბესო“. მსხვერპლი ლგბტ თემის წარმომადგენელია, მთავარი გმირის - ბესოს - უფროსი გეი ძმის მეგობარი. ესეც ძალადობრივი გარე-

მოს შედეგია, რომელშიც ყველა ძალადობს, მშობლებიდან დაწყებული და სკოლის მოწაფეებით დამთავრებული. აქ არავის არავინ უყვარს და არავინ არავის თანაუგრძნობს. ზოგის ცხოვრება უკვე ჩავლილია, ზოგს - თითქოს ყველაფერი წინ უნდა ჰქონდეს, მაგრამ არ აქვს.

ბესოც, როგორც „გრძელი ნათელი დღეების“ გმირები, სკოლის მოწაფეა, ოღონდ მათგან განსხვავებით, რადგან ბიჭია, „ბიჭური“ პრობლემების სრული კომპლექტით - ქურდობა, ქურდული სამყარო, ჩხუბები, „დახვედრები“, საქმეების გარჩევები, ნარკოტიკები, ბუღინგი, არატრადიციული ორიენტაციის პირების მიუღებლობა და დევნა, იდენტობის წინააღობები, მკვლელობა, დევნილობა - საზოგადოების უკიდურესდ ლატაკი და სრულიად უპერსპექტივო ფენის „კულუარული“ რეალობის გარემოცვაში.

„...ალბათ იმიტომ, რომ ცოტა ხნით დაგვევიწყებინა, ვისი გორისა ვართ და გაგვეხსენებინა, რომ ჩვენს დანიაშიც რაღაც დაღბა. უბრალოდ, სახელმწიფო ტახტის მპარავი მეფეები, მოღალატე დედოფლები და რეფლექსიურ-შეტყუნილი პრინცები ჩერნობილით დაღდასმულმა და გონებაჩლუნგმა მამებმა, ბაზრებში დაბერებულმა დედებმა და რეალისტ-რეპერმა თინეიჯერებმა შეცვალეს“.¹

დროისა და გარემოებების შეცვლით, არავის ცხოვრება არ შეცვლილა. მხოლოდ პერსონაჟები გადაადგილდნენ და მოქმედების „ნაცნობი“ ადგილებიც ახალმა ჩაანაცვლა. თბილისის ძველი უბანი საქართველოს ერთ-ერთი რეგიონის უსახურმა ქუჩებმა შეცვალეს. ისიც არავინ უწყის, როგორ გაგრძელდება ბესოს ცხოვრება და როგორ აისახება მკვლელობა და ქვეყნიდან ძმის გაქცევა ბიჭის მომავალზე.

ასევე, თითქოს არაფერი შეცვლილა გიგა ლიკლიკაძის ფილმში „ლორი“, რომელიც დროისა და უახლესი ქართული კინოს ბევრ ნაცნობ თემას, პრობლემას შეიცავს. მაგრამ ამ და ლაშა ცქვიტინიძის „მე ვარ ბესოს“ შემთხვევაშიც, შეცვლილი და განსხვავებულია რეჟისორების პოზიცია, დამოკიდებულება და შეგრძნებებიც.

„ლორი“ არის ფილმი სამყაროზე, სადაც ადამიანები არარეალიზებულები არიან, სადაც შემოქმედე-

ბისტვის (და სექსისტვისაც) ადგილი არ რჩება. ესაა იგავი განუხორციელებელ ძალადობაზე, არარეალიზებულ დამნაშავეებზე, რომლებიც თავიანთ ტყვეს ჯაჭვით კი აბამენ, აგინებენ, ამცირებენ, მაგრამ ფიზიკურად მანც არ ძალადობენ მასზე. და არა მხოლოდ იმიტომ, რომ „კლასობრივი სოლიდარობის“ ინსტიტუტით მოქმედებენ, არამედ იმიტომ რომ მათ არ შეუძლიათ იყვნენ ბოროტები (ბებიის ეშინიათ). მათ ისიც კი არ შეუძლიათ, რომ გაიაზრონ - სინამდვილეში არა დამრტყმელი ბიჭები, არამედ მხოლოდ და მხოლოდ „პიდარასტები“ არიან. „ლორი“ ესაა იგავი ძალიან ღარიბ ქვეყანაზე, სადაც ადამიანებს უკვე არაფერი შეუძლიათ“.²

ლევან აკინის კინოსურათის „და ჩვენ ვიცეკვით“ გმირებიც ახალგაზრდები არიან, თუმცა სხვა დროში ცხოვრობენ, როდესაც 90-იანების გრძელი და „ბნელი“ დღეები უკანაა დარჩენილი. სოციალური, პოლიტიკური, ყოფითი და მენტალობის მსგავსი პრობლემების მიუხედავად, მათ სხვა წინააღმდეგობები და საფიქრალი აქვთ, ვიდრე ბესოსა და მის თანატოლებს ნანა ექვთიმიშვილისა და სიმონ გროსისა თუ გიგა ლიკლიკაძის ფილმებიდან.

აქ არ არიან მშობლები, რომლებიც შვილებს ებრძვიან, აქ არაა ოჯახები, რომლებიც შვილებს ცხოვრებას უმახიჩვენენ. აქ ნორმალური მამები, დედები და ბებიები არიან, რომლებიც ზრუნავენ შვილებსა და შვილიშვილებზე და ისინიც სიყვარულითა და მზრუნველობით პასუხობენ მათ.

ცენტრში ორი ახალგაზრდა კაცის სიყვარულის ამბავია. პირველი დანახვის, მხერის ობიექტად ქცევის, დაკვირვების, აღმოჩენის, შეყვარების, ვნების დაბადების, ურთიერთობის არაჩვეულებრივი პროცესის - საკუთარი თავისა და იდენტობის კვლევის პროცესის მომსწრეებად ვიქცევით.

ლევან აკინი ბევრი კომპლექსისგან თავისუფალია, ჩვენ საზოგადოებას რომ აწუხებს. ის ყველა ამბავს, რომლის მთავარი გზავნილი, მთავარი ხაზი ახალგაზრდა ადამიანების დრამაა თანამედროვე სამყაროში და ამ საზოგადოებისვე დრამა, რომელიც რთულ პირობებში არსებობს, აწმყოსა თუ წარსულის გამოცდილებიდან გამომდინარე.

1 ბუხრიკიძე, მე ვარ, 04.12. 2014.

2 გვახარია, სილარიბე, 06. 12. 2019

თითოეული მათგანის წარსული და აწმყო, რეალობა, რომელშიც აღმოჩნდნენ, სხვა - ადამიანური თუ ფსიქოლოგიური - ფაქტორების პარალელურად, სახელმწიფოში არსებული რეალობის მეტაფორულ სურათსაც აჩვენებს. უფრო ზუსტად, პირველ რიგში, ამას აჩვენებს. უფროს თაობას ყველაფერი წარსულში დარჩა - ზოგს დიდება, ზოგს - ქონება, ზოგს - ბედნიერად და ერთად ყოფნის სიხარული. ყოფამ და ყოველდღიურობამ აჯობა მათ და აწმყოს საღად აღქმის უნარი და მომავლის იმედი, რწმენა წაართვა. მათაც ამ გარემოებებში, ამ სოციალურ-პოლიტიკურ პირობებში, ამ საზოგადოების ასეთ მორალურ-ზნეობრივი კანონების გარემოცვაში მოუწიათ ცხოვრების გავლა და ასეც გრძელდება.

და სწორედ მაშინ, როდესაც საზოგადოება ვეღარ ასრულებს მოვალეობებს, რომლებსაც თავისი ყოველი წევრის წინაშე უნდა ასრულებდეს, იბადება წინააღმდეგობის დიდი ძალა, რომელიც თავისუფლებას განიჭებს. როდესაც ასე ხდება - აუცილებლად გამოჩნდება ხოლმე მეამბოხე, რომელიც დინების საწინააღმდეგოდ იწყებს სვლას და საზოგადოებას უპირისპირდება.

იმისთვის, რომ გააანალიზო, რა და რატომ ხდება დღეს, საჭიროა გაიხსენო, რაც და როგორც გუშინ ხდებოდა და შემდეგ ეს ორი „განზომილება“ გააერთიანო. წარსული აწმყოდ აქციო და მომავალს სწორედ ამ ჭრილში შეხედო - უარი თქვა იმაზე, რაც უკვე ჩაიდინე, უარი თქვა - ძალადობაზე, რომელიც აუცილებლად და ყოველთვის იწვევს ძალადობას.

ადამიანი პასუხს აგებს არამხოლოდ იმაზე, რაც უნდოდა, არამედ იმაზეც, რისი გაკეთებაც მოუხდა საკუთარი ნამოქმედარის შედეგად, თუმცა კი, არანაირი შესაძლებლობა არ ქონია, განეჭვრიტა ეს შედეგები და მით უმეტეს, თავიდან აეცილებინა ისინი. ასეთია ანტიკური ბერძნების სამყაროს აღქმა, პოზიცია და მითებისა და ტრაგედიების პერსონაჟების ნებისმიერი საქციელის მოტივაცია, რომელიც ღმერთების გადაწყვეტილების, ბედისწერის წინააღმდეგაა მიმართული. და რის შედეგადაც ადამიანები გმირებად იქცევიან.

მას შემდეგ სამყაროში ბევრი რამ შეიცვალა. დრო გავიდა. საქართველოში ბოლო 30-წლეულში მომხდარმა მოვლენებმა, შეცვლილი ფასეულობების პირობებში, პასუხისმგებლობის თუ უპასუხისმგებ-

ლობის სხვა ნორმები და კრიტერიუმები ჩამოაყალიბა. ისე მოხდა, რომ დღეს საზოგადოება თითქოს აღარაფერზე აგებს პასუხს და აღარაფერი აღელვებს, საკუთარი (კეთილდღეობასაც ვერ ვუწოდებ), ელემენტარული, ფიზიოლოგიურამდე დასული, ინსტინქტების დაკმაყოფილების გარდა.

უახლესი ქართული კინოს გმირების ნაწილი არჩევანს აკეთებს - არა მხოლოდ ძალადობასა და მშვიდობიანობას, არამედ შეუბრალებლობას, შეუწყნარებლობასა და შენდობას შორის - ისინი, ამ ნაბიჯით სიძულვილის მტანჯველი გრძნობისგან თავისუფლდებიან.

თავისუფლებასა და სიყვარულს, სიტბოსა და თანადგომას ახალგაზრდები თავად მოიპოვებენ, ტკივილების, გარშემომყოფთა და საკუთარ თავთან კონფლიქტის ფასად და ამ დაუნდობელ და სასტიკ ომში იმარჯვებენ. ძალადობას მშვიდობით - ან, უფრო ზუსტად, მისთვის ბრძოლით უპირისპირდებიან.

სწორედ ასეთი რეალობის პროტესტის ნიშნად შეიქმნა ისეთი ქართული ფილმები, რომლებშიც რეჟისორები ცდილობენ დაინახონ წარსული, თანამედროვე ადამიანის მხერით შეხედონ იმას, რაც იყო, გაერკვნენ მიზეზებსა და შედეგებში, შეაფასონ კონკრეტული დრო და ზოგადად აქციონ ის; შეაღონ კარი (რომელიც მანამდე დაკეტილი იყო, რადგან ვიღაცას არ ეყო ძალა მის გასაღებად, საკუთარ თავში „საკუთარი ნამოქმედარისა“ თუ უმოქმედობის დასაძლევად) გასამარჯვებლად.

ფილმიდან ფილმში მთარული/გადასული თემების იდენტობის მიუხედავად, შეიცვალა მთავარი - რეჟისორების დამოკიდებულება პრობლემების ხედვისა და მათი გადაჭრის გზების მიმართ. შეიცვალა თხრობის სტილი და მანერა, რასაც თაობაში ახალი ამოვლენების სამყაროს ახლებური აღქმისა და წარსულისა და აწმყოს ტრაგიკული განცდისგან გათავისუფლება გამოიხატა.

დღეს პირველი წინააღმდეგობა დაძლეულია და „გრძელი ნათელი დღეების“, გიგა ლიკლიკადის, ლევან აკინისა და ლაშა ცქვიტინიძის მეამბოხე გმირების შექმნით უახლესმა ქართულმა კინომ ახალი თვისებები შეიძინა. ეს ფილმები „ახალი ტალღის“ გამოჩენის მაუწყებლად იქცნენ, რადგან მათში, ახალ სივრცესა და ახალ ჭრილში, პირველად და პირდაპირ ითქვა ის მთავარი სათქმელი, რისთვისაც ნიადაგი XXI

საუკუნის პირველი დეკადის კინოსურათებმა თანდათან მოამზადეს და რომელმაც ეროვნული კინემატოგრაფიისა და ქართული საზოგადოების მომავალი შეიძლება განსაზღვროს.

თუმცა, „ღმერთმანი, საიდან უნდა იცოდე, რას გააკეთებ, სანამ არ გააკეთებ? კი მოვინდობ, ასე მგონია, ოღონდ ნაღდზე საიდან უნდა ვთქვა? რა სულელურ შეკითხვებს არ დაგაყრიან ხოლმე, ღმერთმანი“.³

გამოყენებული ლიტერატურა:

- ბუხრიკიძე დავით, მე ვარ ბესო და გეტყვით... რაც გვიქნესო, Liberali Ge, 04.12. 2014, <http://liberali.ge/blogs/view/6042/me-var-beso-da-getyv-it-rats-gvigneso>
- გვახარია გოგი, სილარიბე, როგორც მადლი, Radio Tavisupleba, 06. 12. 2019. <https://www.radiotavisupleba.ge/30310901.html>
- Bonnard Andre. Greek Civilization. London: George Allen and Unwin Ltd, 1957.
- Salinger Jerome D. The Catcher in the Rye. New York: Bantam, 1968.

³ Salinger, The Catcher in the Rye, 1968, p. 114